

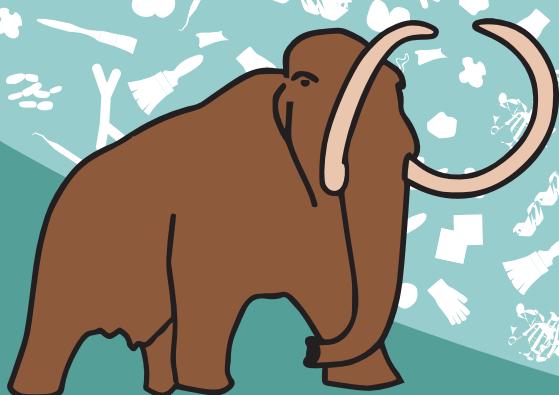
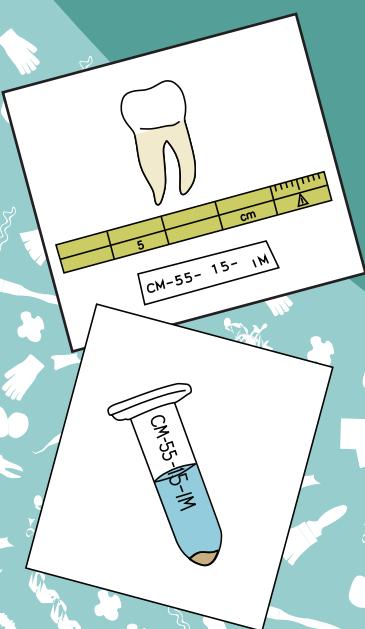
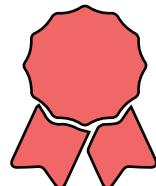
Njūka-narua cia

ŪMENYI WA MA WA ARCHAEOLOGY

Ibuku rīrī nī indo cia:

Rītwa

Ataaramu a Rūciū a
Archaeology Thī-inī
wa Mathomo

Ibuku rīrī rīa rangi rīharīrīrio nī
Gītatī kīa Max Planck Institute
for Evolutionary Anthropology

Njūka-narua cia

ŪMENYT WA MA WA ARCHAEOLOGY

Ibuku rīrī nī indo cia:

Ritwa

Ataaramu a Rūciū a Archaeology Thī-inī wa Mathomo

Ibuku rīrī rīa rangi rīharīrīrio nī Gītatī kīa Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology

Wa Gūcabithia: Gītatī kīa The Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology

Mūthagathagia: Christina Warinner

Mūnini wa Mūthagathagia: Jessica Hendy

Ahothania:

Zandra Fagernäs

Jessica Hendy

Allison Mann

Åshild Vågene

Ke Wang

Christina Warinner

Rītaūrītwo na Gīkūyū nī:

Teresiah Mūthoni Thuku

Mūrūngi:

Elizabeth Wanjikū

Ibuku rīrī rīa rangi rīharīrīrio ta mūbango wa mathomo thī-inī wa kothi gūtarīria mīhano ya ūmenyi wa ma.

Attribution-NonCommercial-ShareAlike

CC BY-NC-SA

DOI: 10.17617/2.3494784

2023

ITTHUĪ TWĪĀ

Ataaramu a archaeology ni atuīria arīa mahūthagīra njīra cia kīrīu gūtītīrithia ciūria cia maündū ma thutha ma andū.

Kīwanja-inī kīa ūmenyi...

Athuthuria a ūmenyi manyitanagīra wīra-inī na archaeologists kwenja na gūcokanīrīria mīgerio nī getha īthomwo kīumba-inī kīa ūcarīrīria. Ūndū ūyū no ūtaranīrie mügerio wa makaburi, gūcokanīrīria matigari ma nyūngū cia tene mūno, gūtambūra mahīndī ma nyamū kīara-inī, kana gūcunga mūthanga gūcaria matigari ma mīmera ya tene mūno.

Rumu ya ūcarīrīria...

Rīrīa maramenyerera DNA cia tene mūno, no nginya ataaramu marute wīra kīumbainī gītheru na mekīre nguo cia mwanya, gīoko na mbuuti nī getha kūgitīra DNA cia tene mūno itigatukane na cia rīu. Ataaramu mahūthagīra ithondeki na mīthooko ya mīthemba mīngī gūthoma mīgerio ya tene mūno.

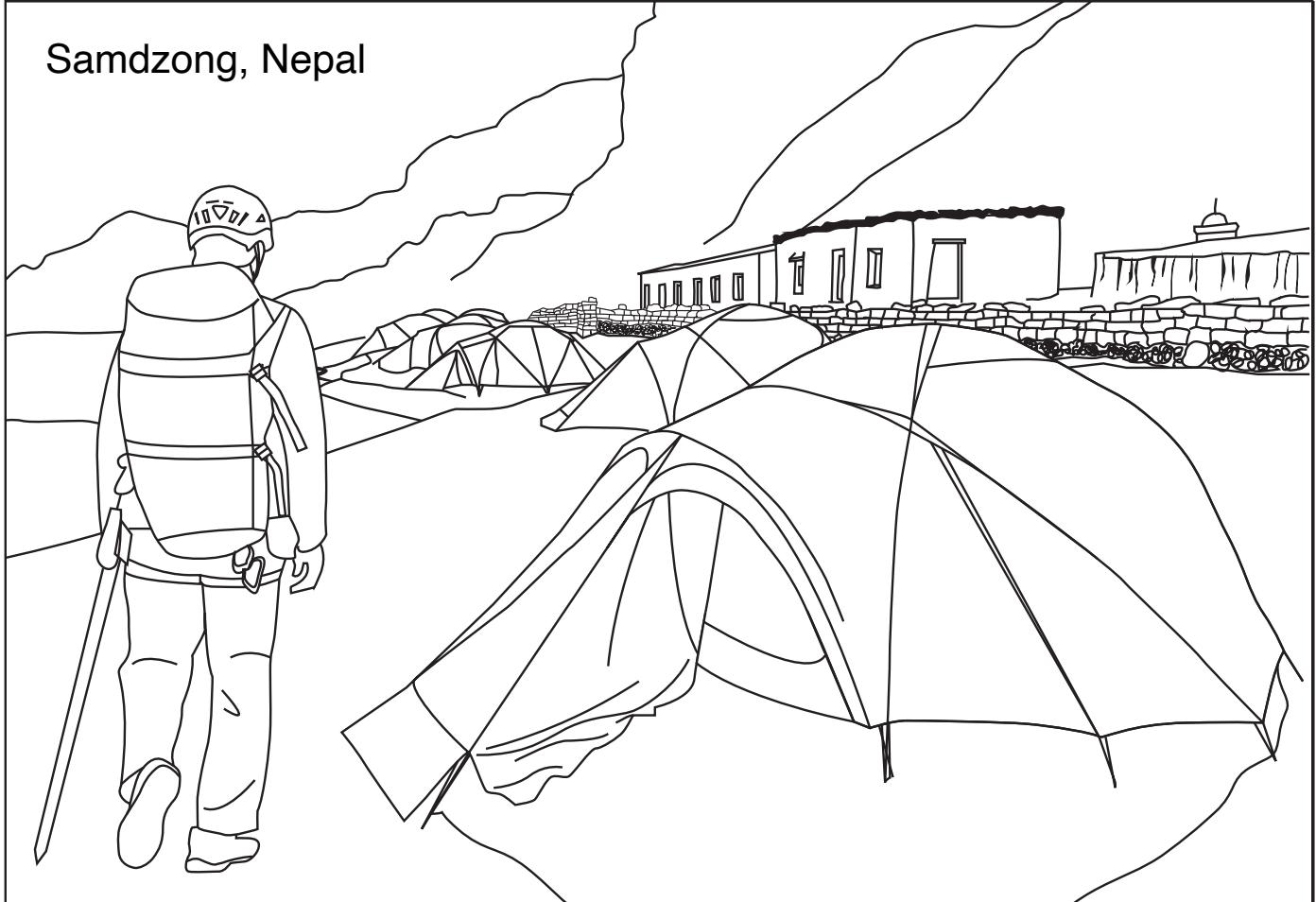

GÜCIMBA KIWANJA-INI KIA UMENYI

Ataaramu a archaeology mathiürürükaga thi yothe guthuthuria hititioria ya andu na hititoria ya tene muno. Thi-ini wa kuongerera ithondeki cia kwenja he kundu gubataraga mahuthira na mithooko ya mwanya. Kwa mühiano kuriya Himalayas, archaeologists mabataire marua ma rütha rwa thabar na mithooko ya kuhaca kirimma.

GÜCIMBA KIWANJA-INI KIA UMENYI	
TREKKING PERMIT	
accordance with the rule 33 of in the area of Mlungwa District (except)	
GOKARNA DEPARTMENT OF TOURISM GOVERNMENT OF NEPAL	
NATIONAL TRUST FOR NATURE CONSERVATION	
Entry Permit (ACA/MCA/GCA) Schedule - 2 (Relating to Sub-Rule [1] of Rule 19)	
Receipt No. 0281630	
Entry Permit No. _____ Full Name: _____ Date of Birth: _____ Passport No. _____ Nationality: _____ Purpose of Visit: _____ Designation: _____	
Entry Permit Issuing Authority Signature _____ Full Name: _____ Designation: _____	
NTNC ACACIA ENTRY FEE RECEIPT Ticket No. _____ Date _____ Received by _____ Payment Method: _____ Authority Name: _____ Signature: _____ Nationality: _____ Authorized Signatory: _____	
TOURIST COPY	

Samdzong, Nepal

Calculus Cikonii Magego

No īmenyekaga ta tartar ya igego, mwena ūyū wa mwīrī waku noguo ūbuthaga wī muoyo. Nīütegaga irio na bacteria, na no ūhūthīke gūthodekithia ūgima na irio imenyeretwo kūrō.

Mahīndī na Magego

Thī-inī wa mahīndī na magego kwīna cienyū cia DNA iiria ingīhūthīka gūbuatīrīra ūthami wa andū a tene mūno na kūhīthūria maūūthi, ta rangi wa njuīrī na maitho, hamwe na mogarūrukū ma mūmbire. Magego ma andū makuire hīndī ya mūrimū wa mūthiro no makorwo na DNA ya kīha kīria kīamakore.

Matigari ma Indo cia Rīumba

Makūro ma irio na matigari mangī thī-inī wa indo cia rīumba no makorwo na protein cia mīmera na nyamū, twenyū twa mīmera tūtangīoneka, na matigari ma maguta ma kūruga. Mūthutūkanio wa matigari ma irio thī-inī wa indo cia rīumba no ūhote gūtūthomithia ūhoro wīgiī irio ciamenyeretwo kūrō nī na mūrugīre wa andū a tene.

Mahīndī ma nyamū

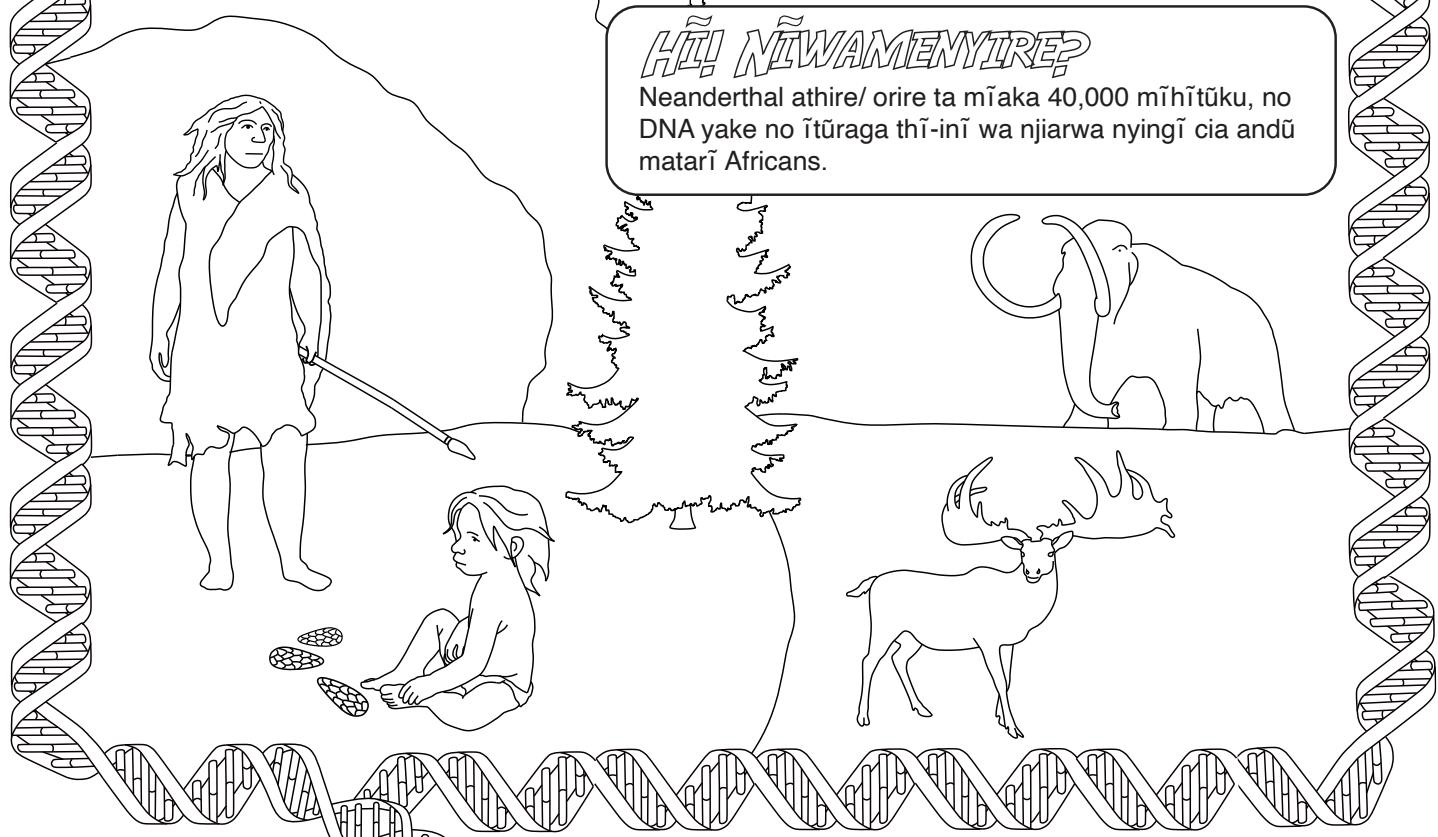
Mahīndī ma nyamū no matūthomithie ūhoro wīgiī irio ciamenyeretwo kūrō (diet) nī, na ūgī wa ūhūthīri wa indo (economy) wa mūingī wa tene. No mahūthīke ūhūthīrinī wa radiocarbon gwīkīra tareke na kūngania rīngī njiarīrīra cia matūura ma tene mūno.

KĪRTĀ TŪRERUTA

Andū mena ūmenyi wa archaeology mahūthagīra njīra na technology cia kīrtīru gūtītīrīthia ciūria ciīgiī maündū ma thutha ma andū. Mena ithodeki iiria ciagīrīre no mahote kuona ūmenyo mūingī ona harīa hena mūgerio mūnini wa ihīndī, igego, kana nyūngū.

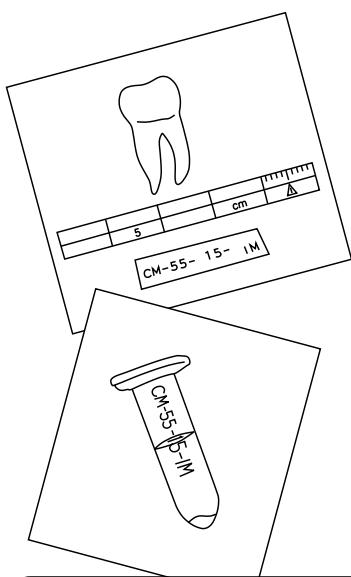
HĪL NĪWAMENYIREP

Neanderthal athire/ orire ta mīaka 40,000 mīhītūku, no DNA yake no ītūraga thī-inī wa njarwa nyingī cia andū matāri Africans.

KĪHUMO KĪA ANDŪ

DNA cia tene citūteithagia gūtaūkwo waihwa aitū a hakuhī harī mūgarūrkire wa gūuka o kahora-kahora: Neanderthal.

Mūgarūrkire wa Gūuka o Kahora-kahora

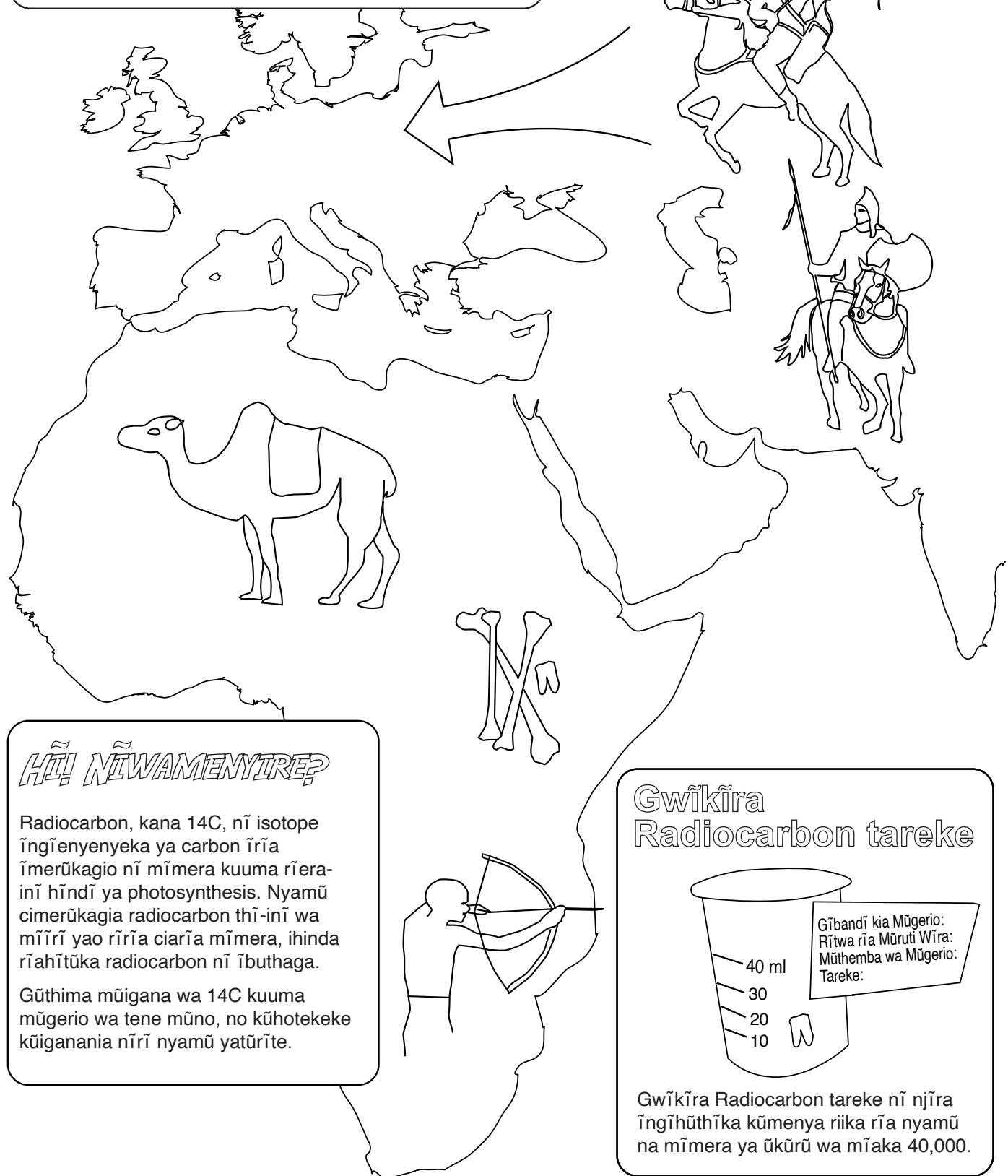
Uroori wa magego na mahīndī ma andū a tene mūno, no ütūhotithie kūmenya ūrīa aciari a kīruka gīa tene-inī matūraga, na nīatāi ithūi ta andū twokire gūkorwo ciūmbe iiria tūrī rīu.

ŪTHAMI WA TENE

DNA cia tene cionekeñte kuumana na mahindī na magego no cihüthīke kwerūhia ūthami wa tene mūno. Wagwatano na müthutukanio wa isotopes, ta ühüthīri wa radiocarbon gwikīra tareke na müthutukanio wa strontium na oxygen isotopes, ūthami üyū no ūkinyirwo kuuma hindī na hindī kinya mwena na mwena.

Asikuthi, Asia ya Gatagatī
Matukū ma kīgera, 700 mbere
ya Jesu

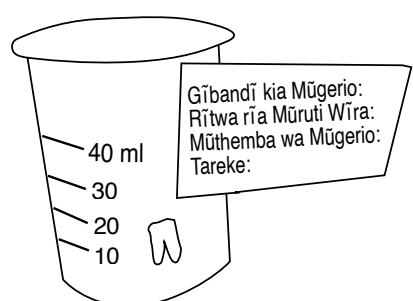

HII NIWAMENYIRE?

Radiocarbon, kana 14C, nī isotope īngienyenye ka ya carbon ūrīa īmerükagio nī mīmera kuuma rīera-inī hīndī ya photosynthesis. Nyamū cimerükagia radiocarbon thi-inī wa mīrī yao rīrīa ciarīa mīmera, ihinda rīahītūka radiocarbon nī ūbuthaga.

Gūthima müigana wa 14C kuuma mügerio wa tene mūno, no kūhotekēke kūiganania nīrī nyamū yatūrīte.

Gwikīra Radiocarbon tareke

Gībandī kia Mügerio:
Rītwa rīa Mūrū Wīra:
Mūthembā wa Mügerio:
Tareke:

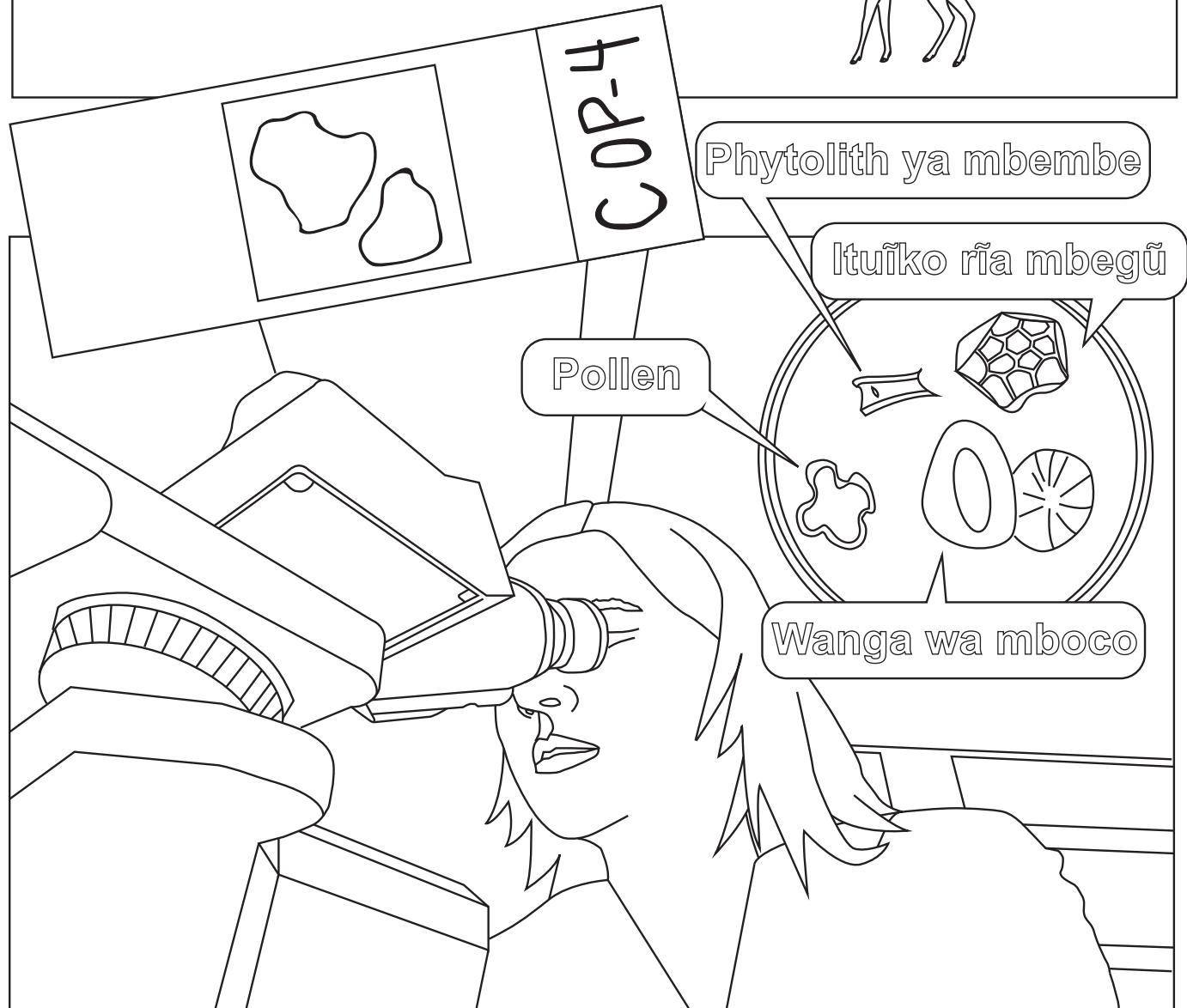
Gwikīra Radiocarbon tareke nī njīra īngihüthīka kūmenya riika rīa nyamū na mīmera ya ūkūrū wa mīaka 40,000.

IRIO CIAMENYERETWO *KURÍO TENE*

Ataaramu a ūmenyi wa ma no mahūthīre ndarubini kūnenehia twenyū tūnini twa irio thī-inī wa nyūngū cia, na magego-inī ma andū a tene mūno. Mūthutūkanio wa twenyū tūtū ūtūbundithītie ūhoro wīgīr irio irarīagwo nī andū a tene mūno a Maya kuuma Mesoamerica makīria ma mīaka 2,000 mīhītūku.

Copan, Honduras
Maya ya ūkūngūti, 300
thutha wa Jesu gūkua

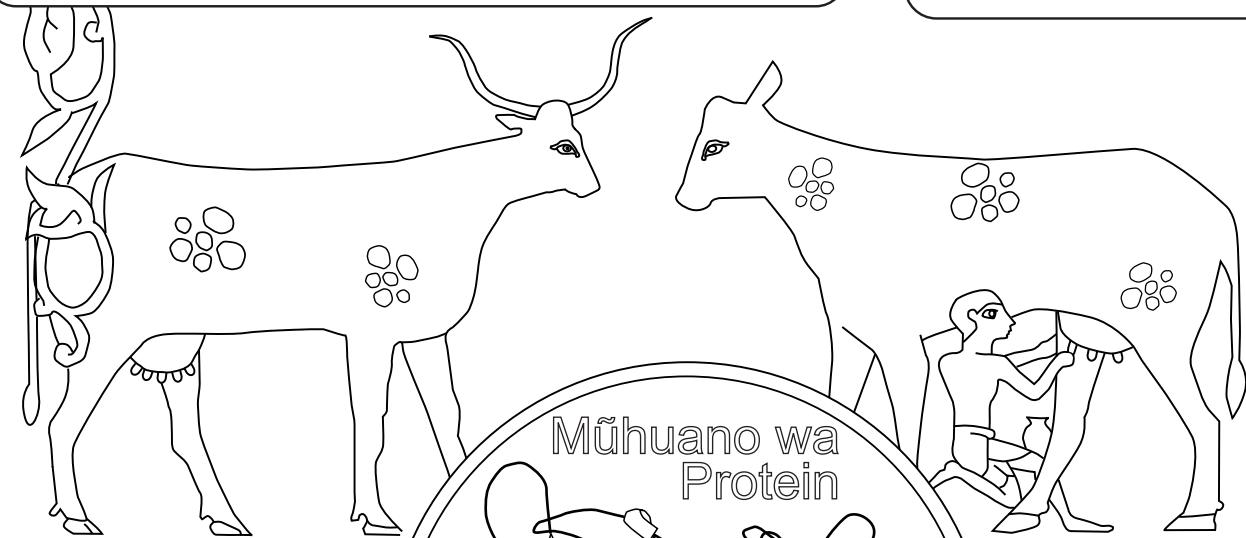

ŪRĪIITHIA

Kwa makīria ya mīaka 10,000, andū makoretwo magīciarithia mīmera na nyamū kuona moimīrīro ma mwanya. Ng'ombe ciarī imwe cia nyamu cia irio ciarī cia mbere kūrīthio, na andū a tene macihūthagīra he ūkururia, kuona nyama, iria na ngothi.

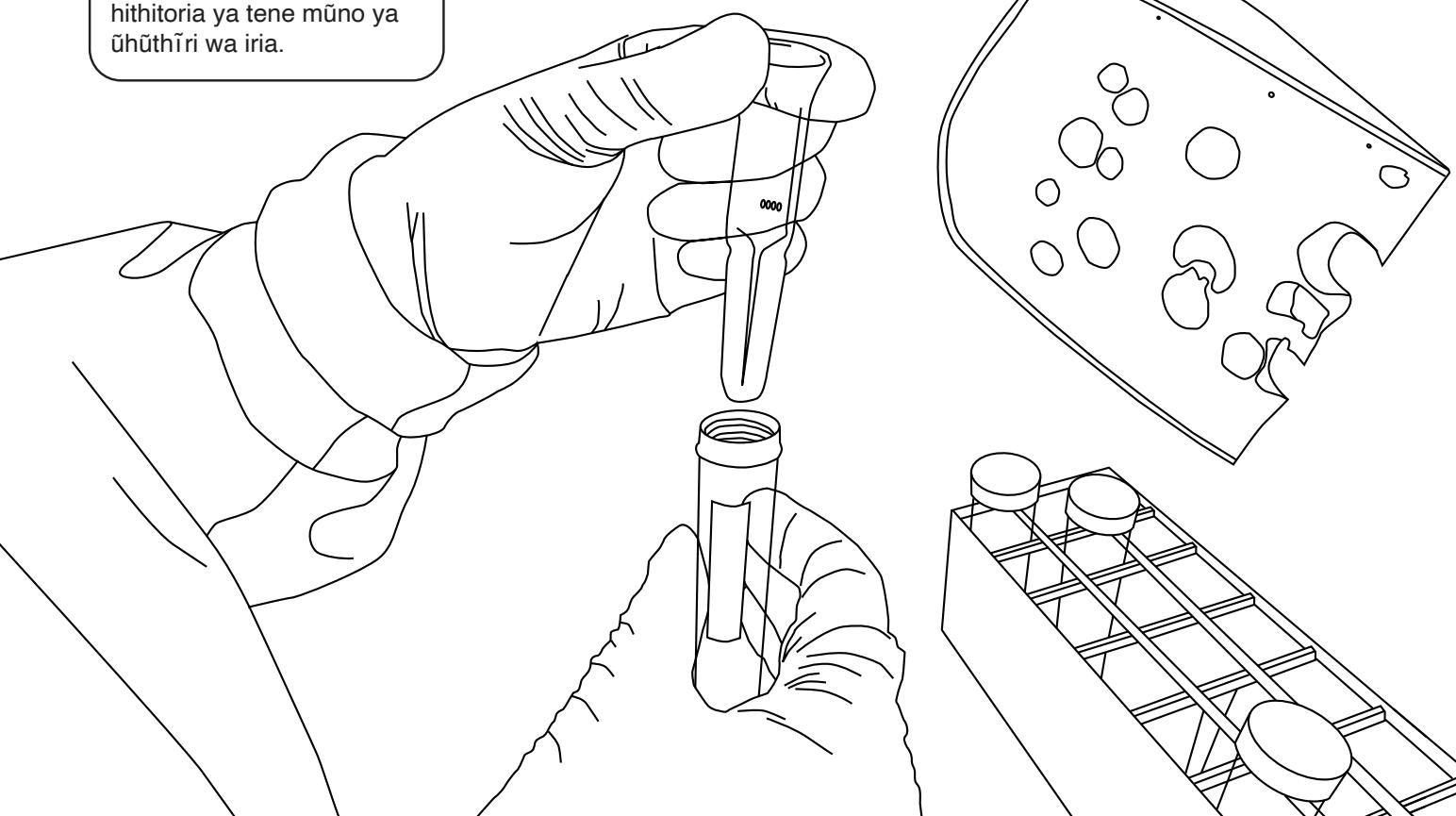
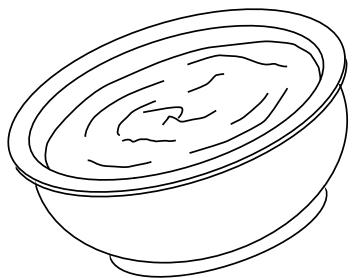
HĪI NĪWAMENYIREP

Ng'ombe ciarīthirio kuuma aurochs, īria nī mīthemba ya bovid nene cia gīthaka iiria irīkītie kūra. Wūira wa mbere wīgiī ūrīthi wa ng'ombe umīte Anatolian peninsula, kūrīa nī Turkey ya ūmūthī.

Kīhumo kia iria

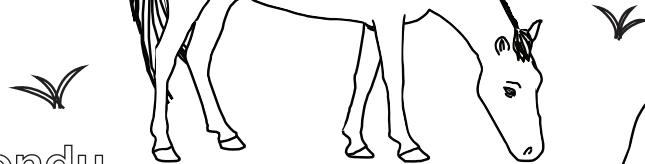
Kīhumo kia ūhūthīri wa iria gītirī kīamenyekana wega, no amenyi a ma a archaeology ni marahūthīra ūbundi wītagwo mass spectrometry kūgudūria proteins cia iria irī thīinī wa magego ma tene mūno nīgetha gūthondeka hithitoria ya tene mūno ya ūhūthīri wa iria.

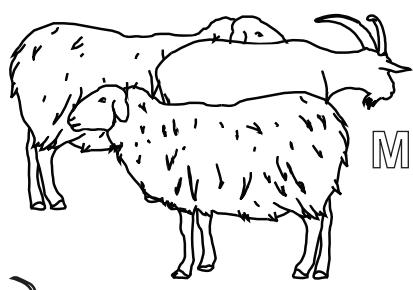
Mongolia

Mīthemba mīngī ya nyamū ūtūraga muurūa-inī wa steppe ya Mongolia, ta mbarathi, ng'ombe, yaks, ng'ondu, mburi, reindeer, na ngamīra. Arīthi a gūthama thama moimithagia maciara ma iria kuuma nyamū-inī ici ciothe.

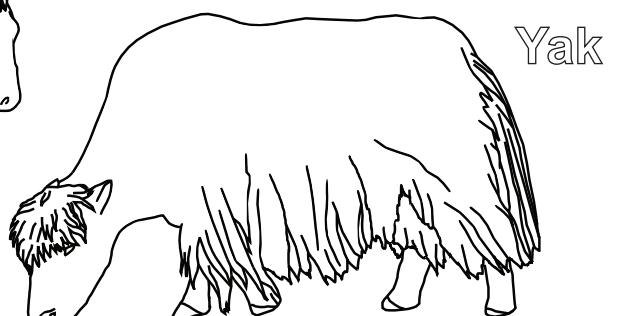
Mbarathi

Ng'ondu

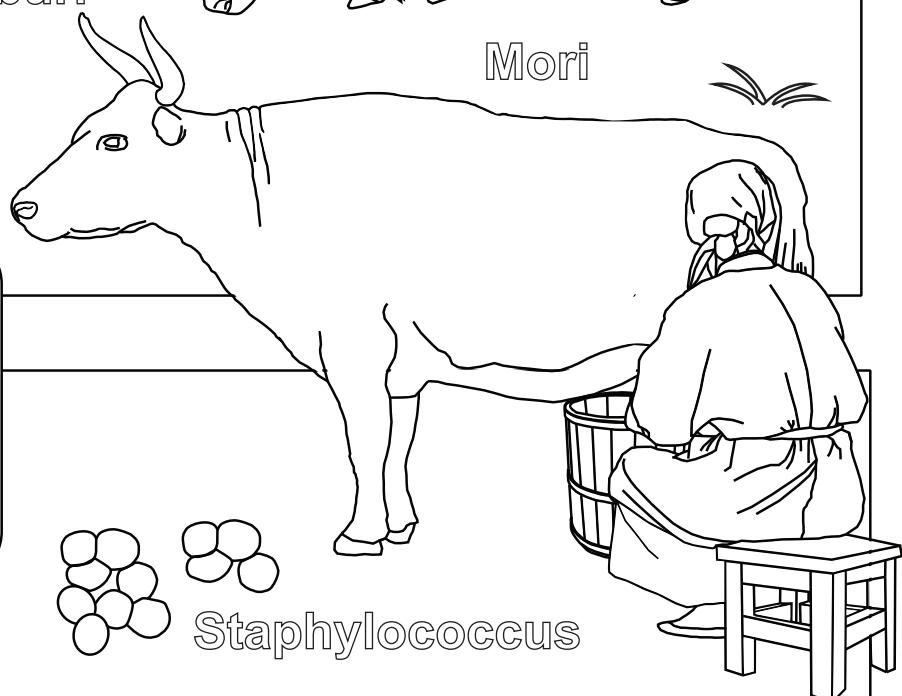

Mburi

Yak

Mori

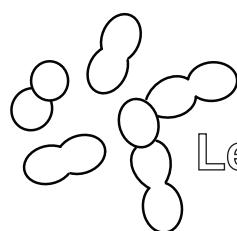

IRIO CIA IRIA

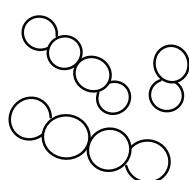
Irio cia iria ci bata mūno he mūtūrīre wa omūthenya būrūri-inī wa Mongolia. Kuumana na ūcarīrīria wa archaeology nī tūmenyete ūndūire ūyū ūtambūrūkīte nginya gia mīaka 3,500 mīhītūku.

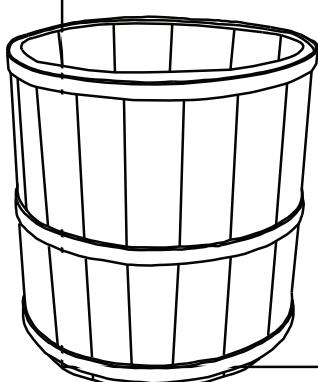
Staphylococcus

Leuconostoc

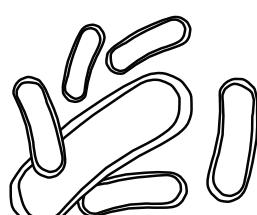

Lactococcus

Microbes cia iria

Microbes- makīria ma bacteria na yeasts – irutaga wīra wa bata harī gūthondeka mīthemba mīngī ya irio cia iria ciūkaine, ta yoghurt, thiagī, na cithi, na nginya irio citoīkaine wega, ta **aaruul** ya Mongolia (ngindi cia iria ciūmīthītio) na **airag** (njohi ya iria rīa mbarathi).

Lactobacillus

MİRİMŪ YA TENE MŪNO

Mahīndī, magego, na tartar ya igego cigaga mūthithū ūmenyi wa bata igūrū rīa ūgima wa mwīrī wa andū a tene mūno. Kwa mūhiano, DNA na proteins itūire thī-inī wa tartar ya igego iteithagia ataaramu gütaükwo hithitoria ya mürimū wa kīni na gübutha kwa magego.

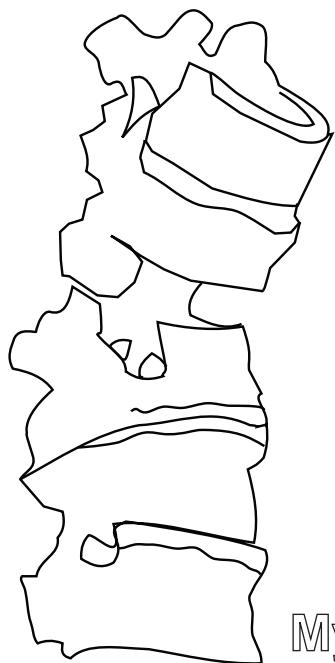

entes fin
grecos d
am̄ q̄si
edente
omn̄
apost
diuid
res i
deintur
dicit p̄/q̄
sunt dei

Omne Bonum

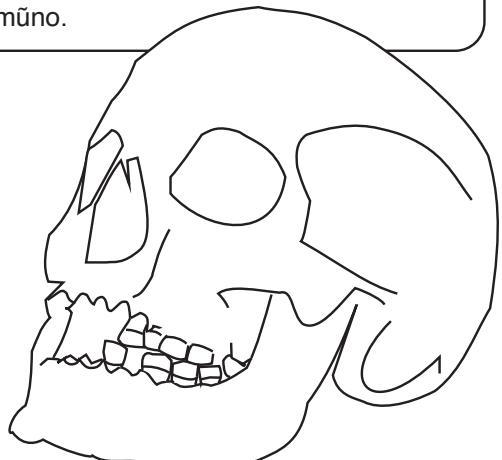
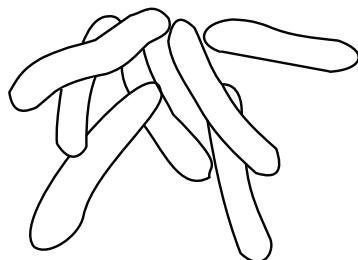
Omne Bonum nī encyclopedia
ya kī Latin ya 14th century īkoniī
mūtūrīre hīndī ya European
Middle Ages īgītwo thī-inī wa
British Library. Rītaranītie
īandīka rīa ūtaaramu wa
mägego na ūrigitani wa arwara
iria itūteithagia gütäura wega
mīrimū na ūgima hīndī ya
medieval.

MŪRIMŪ WA GĪTHŪRI NA MAANGŪ

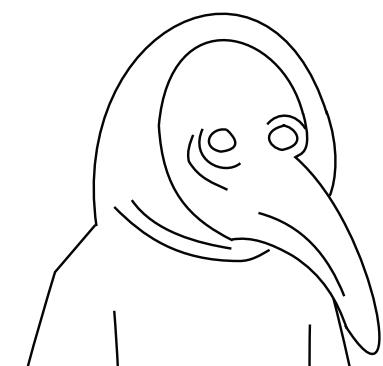
Mūrimū wa gīthūri na maangū ūrehagwo nī bacteria ikonani: *Mycobacterium tuberculosis* na *Mycobacterium leprae*. Ciothe no itharikire mahindī, na matigari ma DNA thī-inī wa mütambarara wa mahindī mateithagia ataaramu kweruhia hitthitoria ya mīrimū ya tene müno.

Mycobacterium leprae

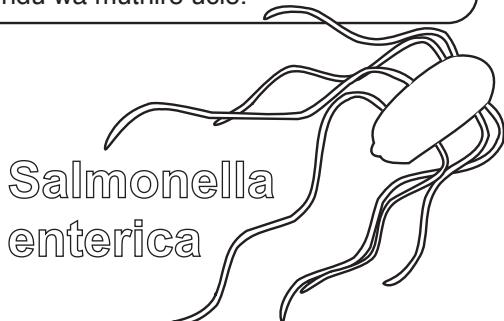
COCOLIZTLI

Mūrimū wa mūthiro ūtaramenyekana- wītītwo **cocoliztli** nī Aztecs-ūroragire 60-90% ya mūingī wa andū a Mexico gatagatī ka 1545 na 1550 thutha wa Jesu gükua. Ica-ikuhī, DNA kuuma pathogen ya *Salmonella enterica* Paratyphi C nī ūrīkītie kuonekana thī-inī wa magego ma andū makuṭe nīndū wa mūthiro ūcio.

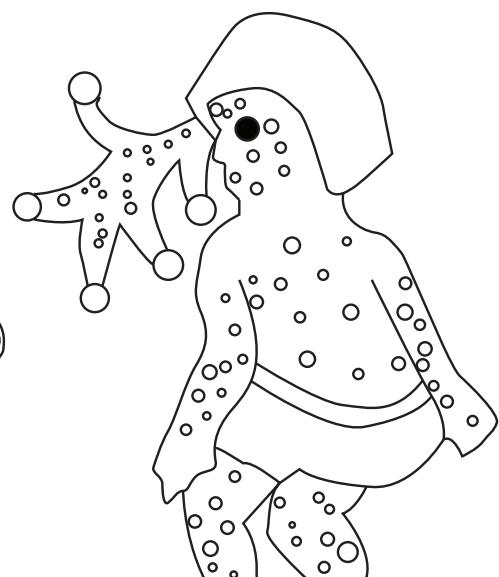

Dk. Schnabel

Marīgītarī arīa marigitaga anyamarīki a mūrimū wa ngaī meekīraga türembeko twahanaga tūnyoni nī getha kwīrigīrīria kuumana na "rīera rīthūku."

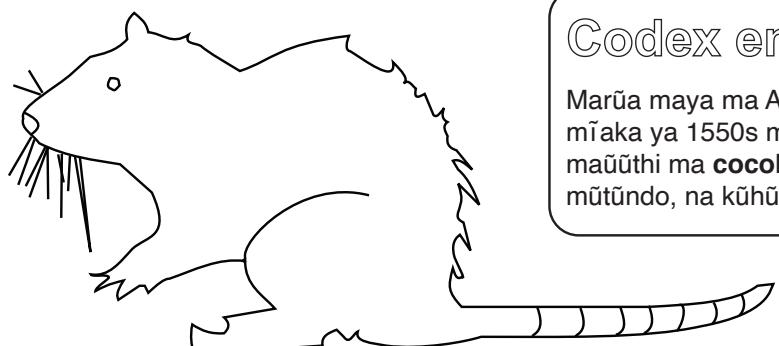

Salmonella enterica

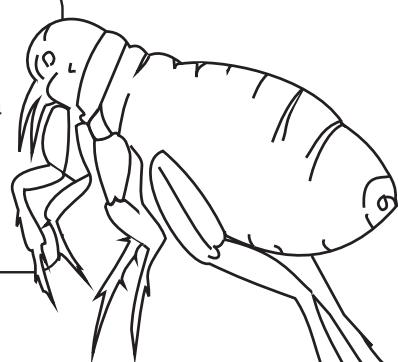
Codex en Cruz

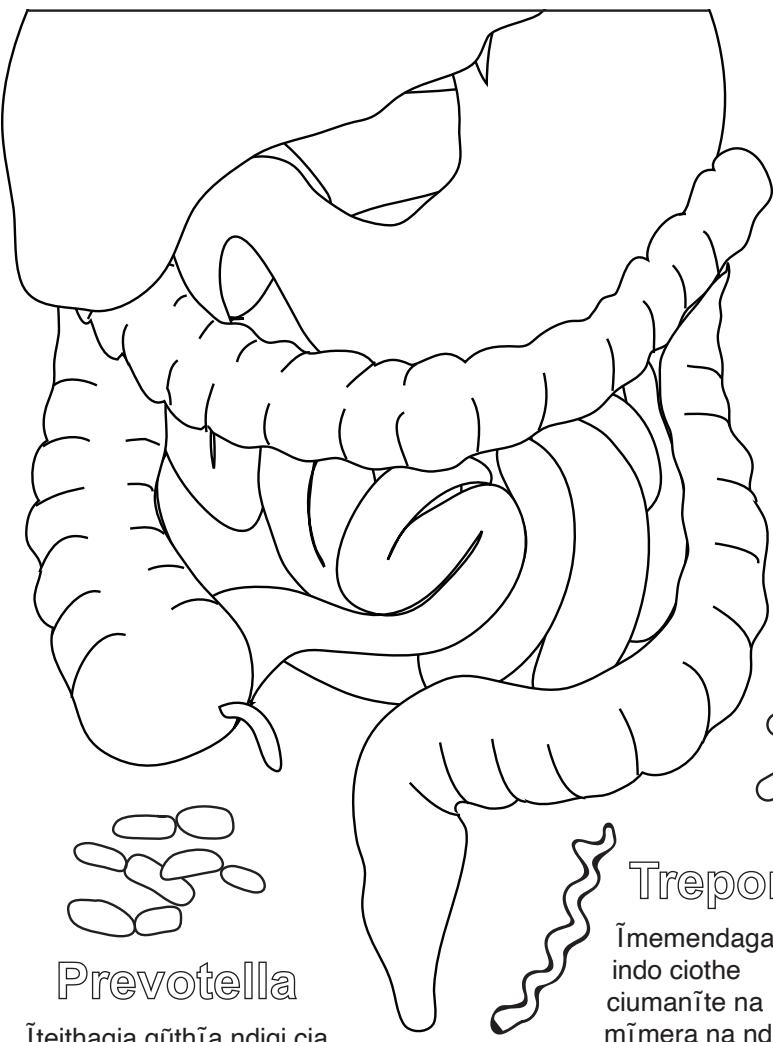
Marūa maya ma Aztec ma mīaka ya 1550s maronania maūūthi ma **cocoliztli**: ūrugarī, mütündō, na kühungūka.

MŪRIMŪ WA NGAĪ

Mūrimū wa ngaī ūrehagwo nī bacterium ūtagwo *Yersinia pestis*, ūria ūtambagio ni iroboto iiria ciaikaraga maguoyainī ma mbīa. Mündū wothe warūmītwo nī iroboto ici agwatire mūrimū wa ngaī. Mūrimū wa ngaī warī gītumi kīa **Black Death** mwaka-inī wa 1346-1353 thutha wa Jesu gükua ūrīa woragire nuthu ya mūingī wa rūraya.

Prevotella

Íteithagia gūthīa ndigi cia
mīmera

Treponema

Ímemendaga
indo ciathe
ciumanīte na
mīmera na ndigi
cia irio

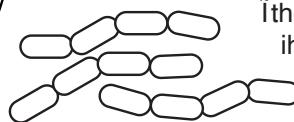
**Helicobacter
pylori**

Íikaraga thī-inī wa
nda na ni gītūmi kīa
ironda cia nda na cancer

Bifidobacterium

Íteithagia tūkenge
gūthīa iria

Faecalibacterium

Íthondekaga irio iiria
ihūthīkaga nī cells
cia mara

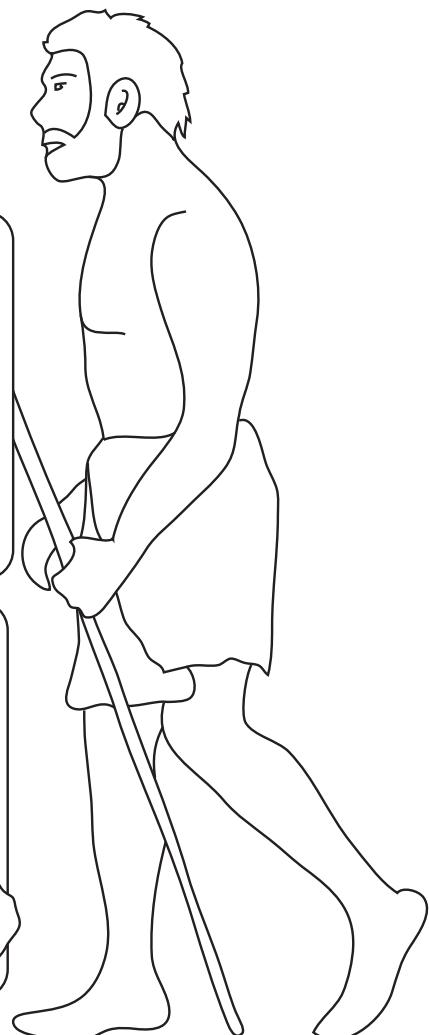
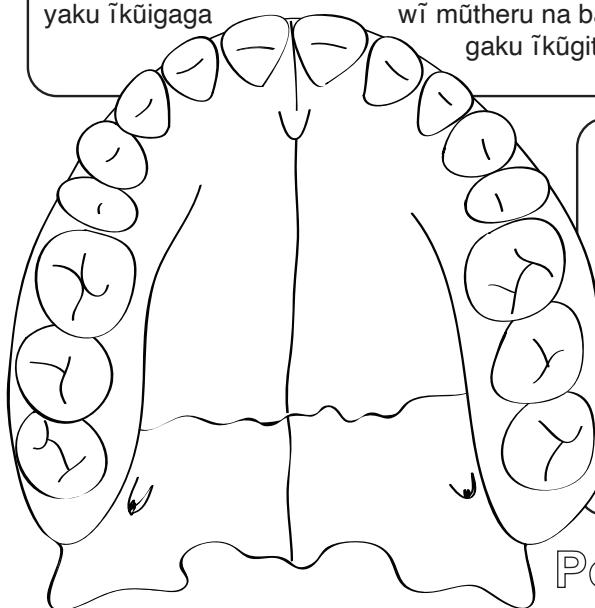
MICROBIOME CIA AARTŪ AITŪ A TENE

Mwīrī waku nī mūciī wa **trillions** cia cells cia bacteria, na hamwe ciītagwo microbiome yaku. Bacteria iiria citūraga thī-inī wa mara maku cigūteithagia gūthīa irio na gūtigīrīra tūtiranyitwo nī mīrimū. Bacteria īrīa tī ngothi-inī yaku īkūigaga wī mūtheru na bacteria īrīa ītūraga kanua-inī gaku īkūgitagīra kuumana na mīrimū.

HII NĪWAMENYIRE?

Ataaramu nī mareruta calculus īkoniī magego na mai nī getha gūtaūra ūciari wa microbiome na kūrugūra wega itūmi cia mīrimū.

Porphyromonas

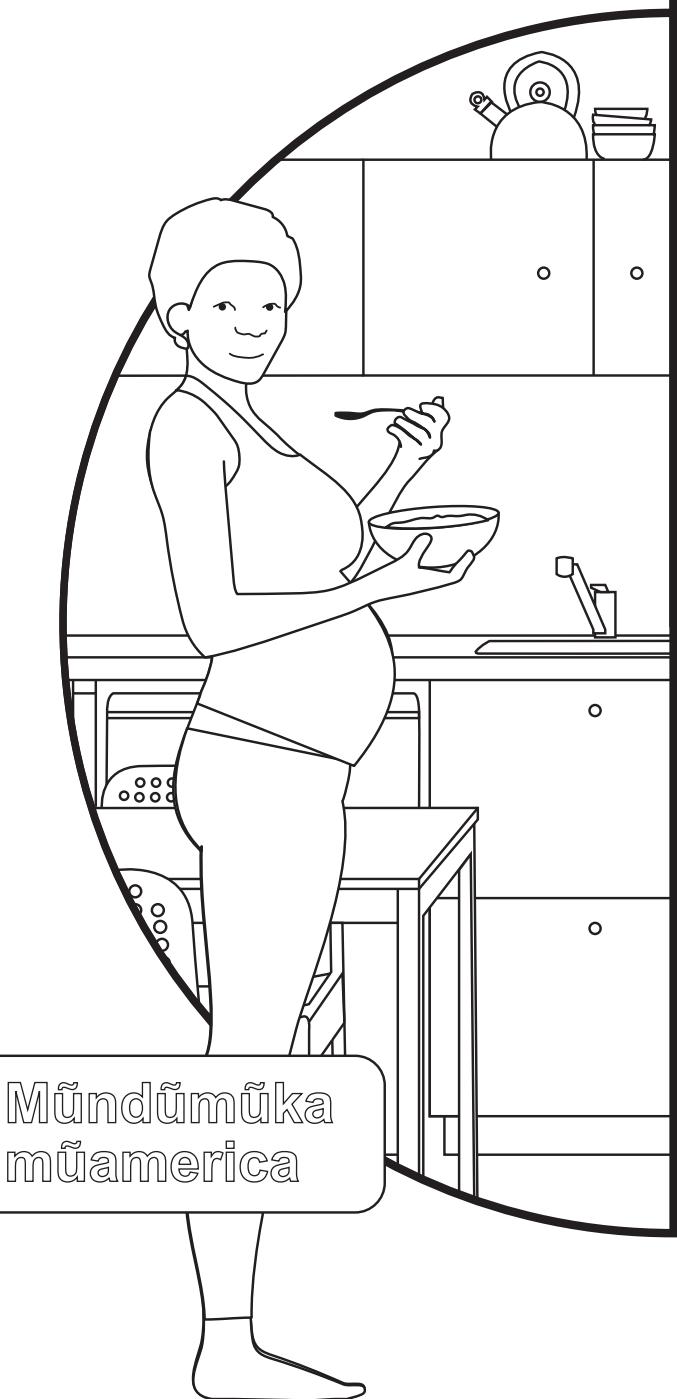

MAATHA

Maatha, ningi nī moikaine ta aguimiongania, marīaga irio cia gīthaka, na irio iiria mamenyerete kūrīa ikoragwo irī cia imera itiganīte.

Mbere ya ngirigaca kūambīrīria ta mīaka 10,000 mīhītūku, andū othe a thī mararī ongania.

Ongania a ūmūthī mena microbiomes cia nda cia mīthemba mīngi gūkīra andū a ūndūire wa iganda-inī.

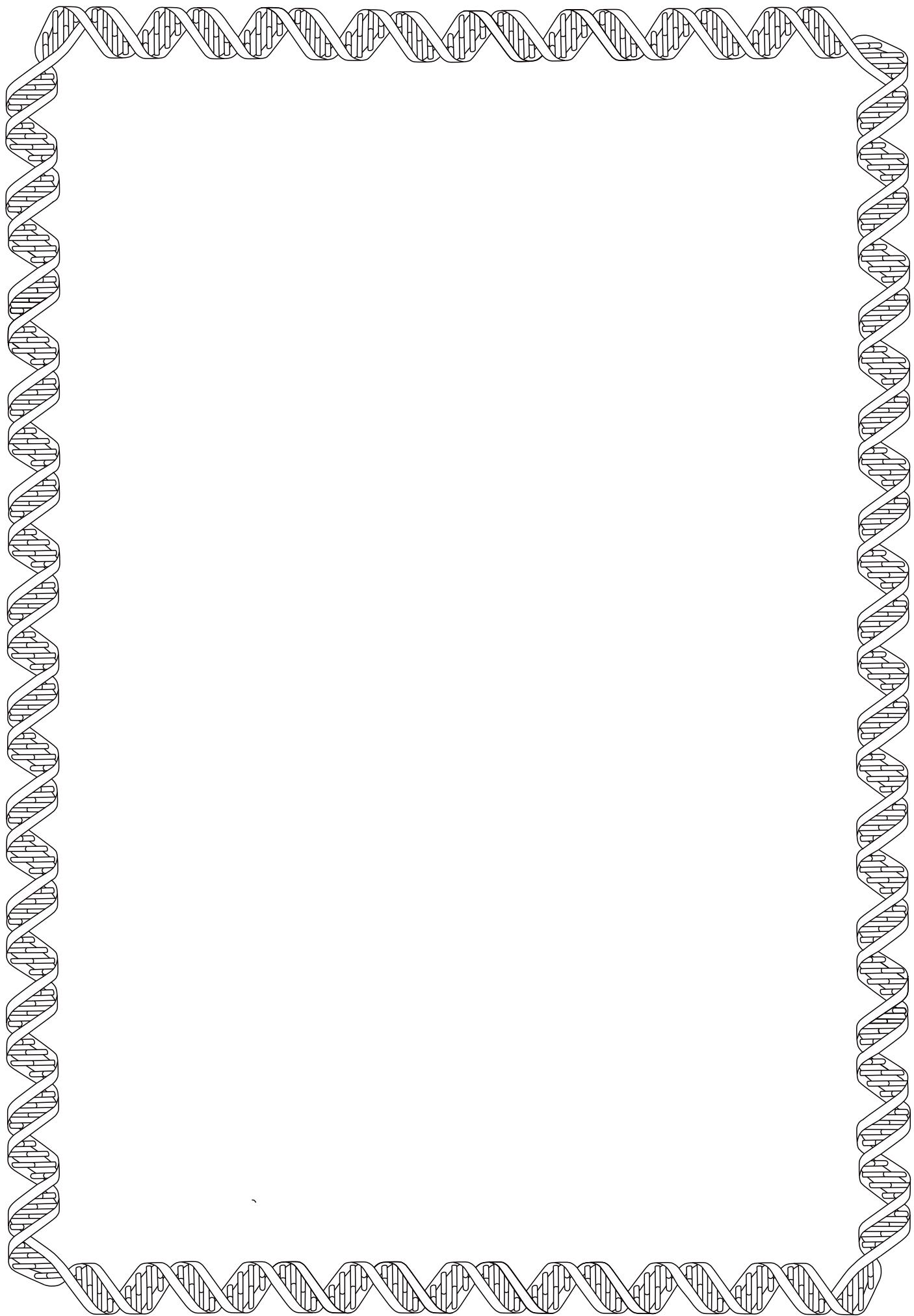

ÜNDŪIRE WA IGANDA-INĪ

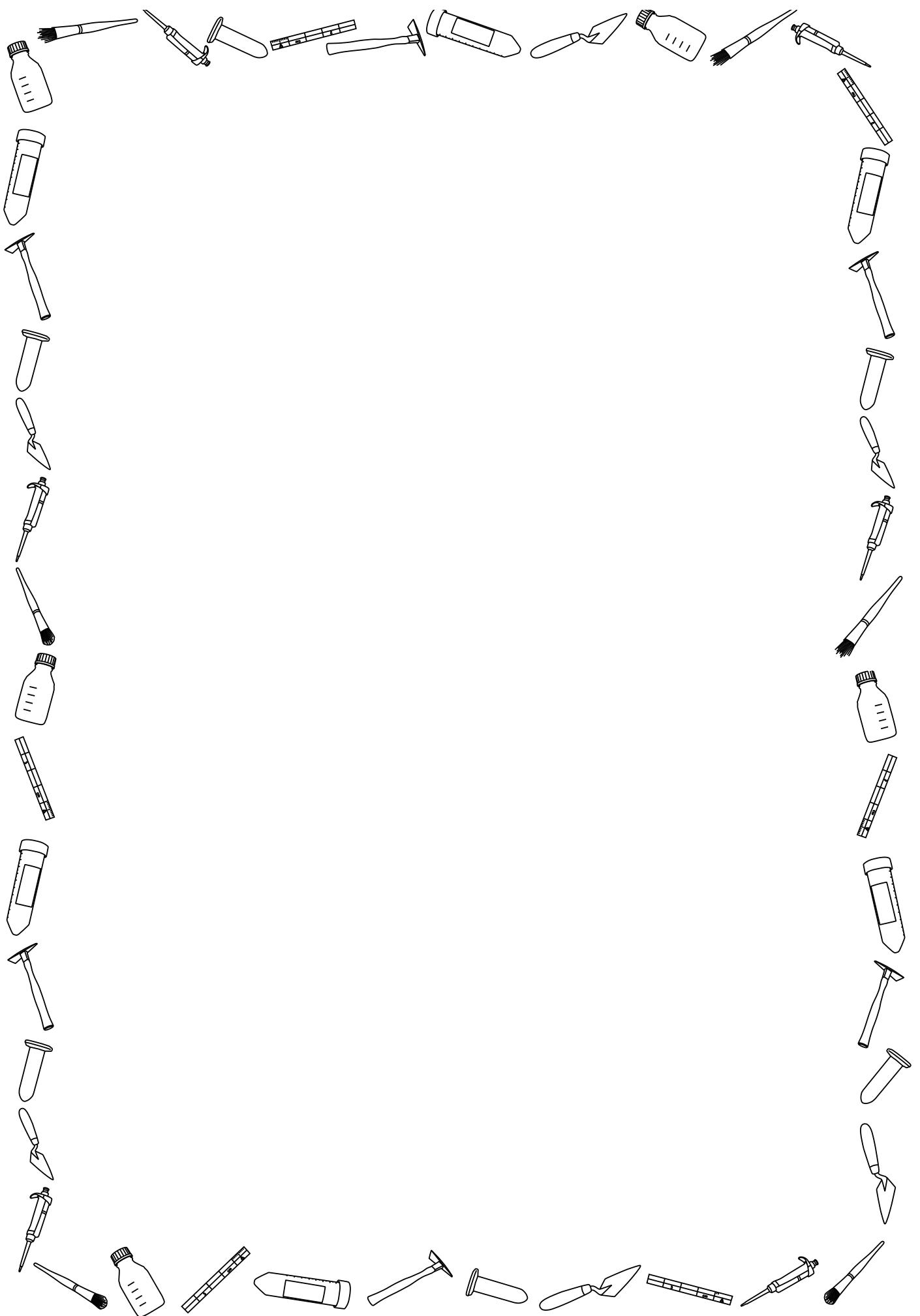
Ündūire wa iganda-inī marīaga irio cia ngirigaca makīria, na uthondeki wa irio ni mīhūgo ya mwanya ūrīa ūrugwo nī a nini.

Ūthondeki, kūrinda, na kūiga mūthithū nī ūthī wa bata mūno he mūnyororo wa irio cia iganda-inī, na irio ithiaga thabarī ndaihu kamūira ikinyīte kūrīo.

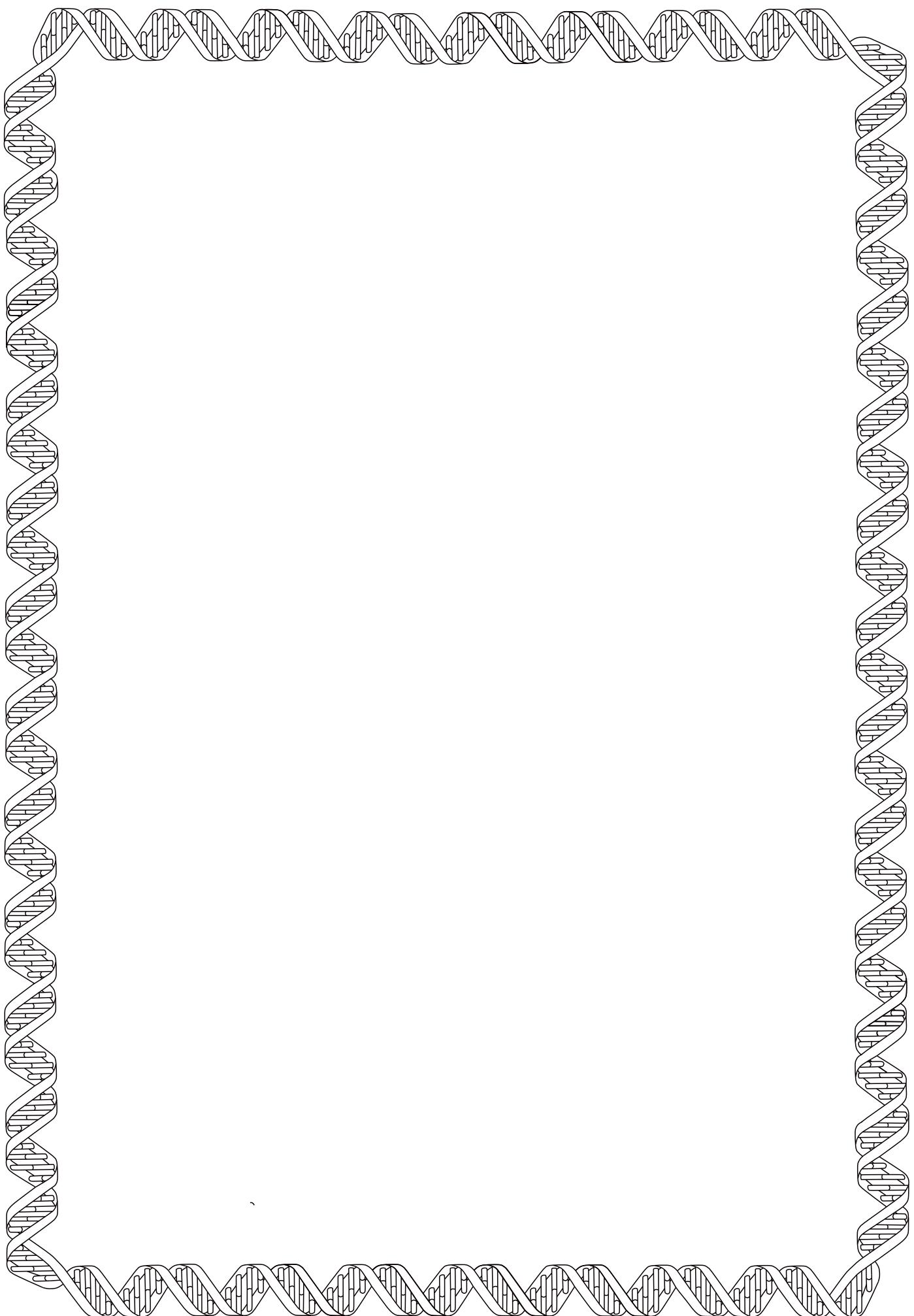
Andū thī-inī wa ündūire wa iganda-inī wa ūmūthī makoragwo na microbiomes cia nda itarī cia mīthemba mīngi, iiria imaigaga ūgwati-inī mūnene wa kunyitwo nī mīrimū ya kūuhūrīria na ya gūtūrīria.

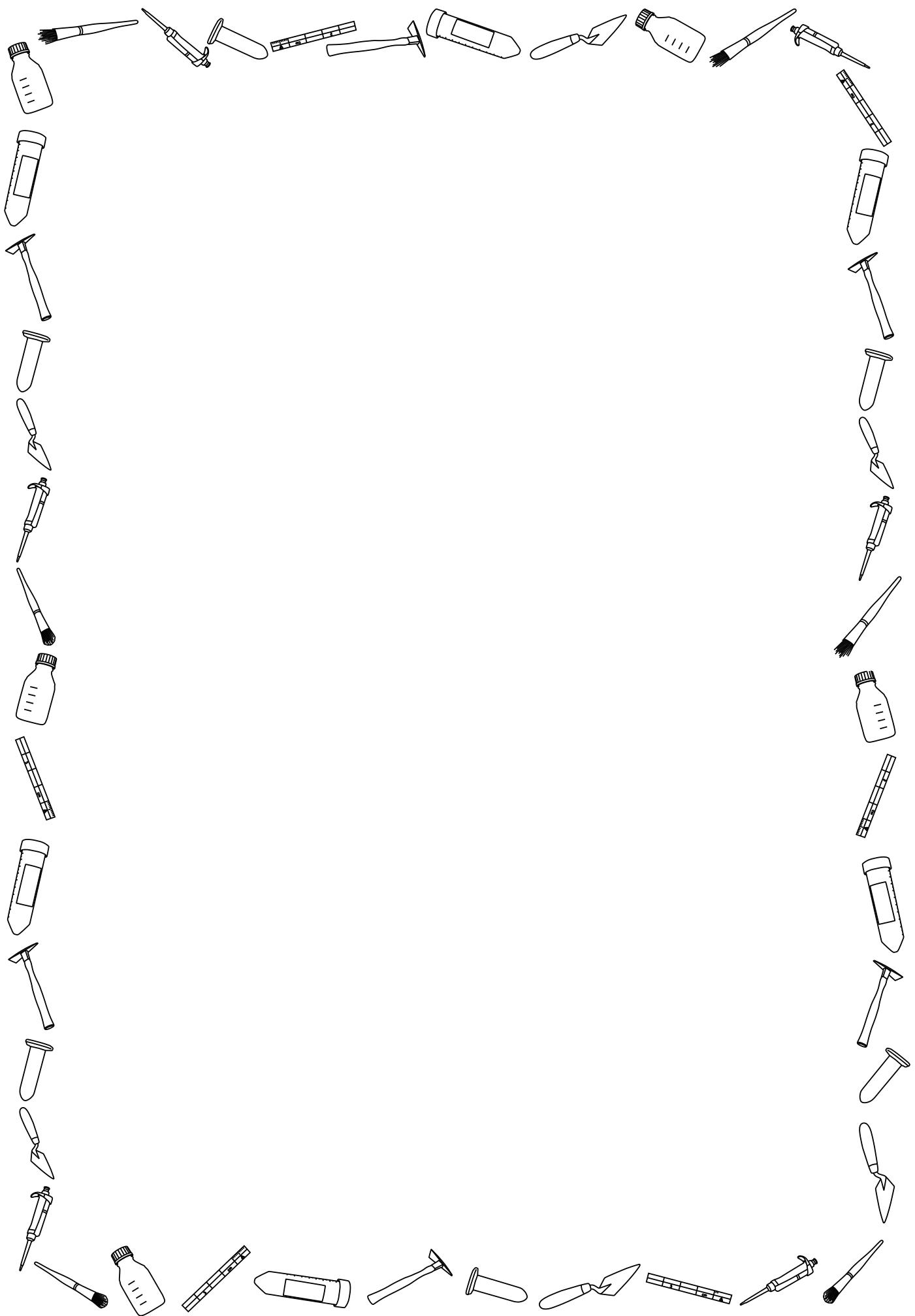

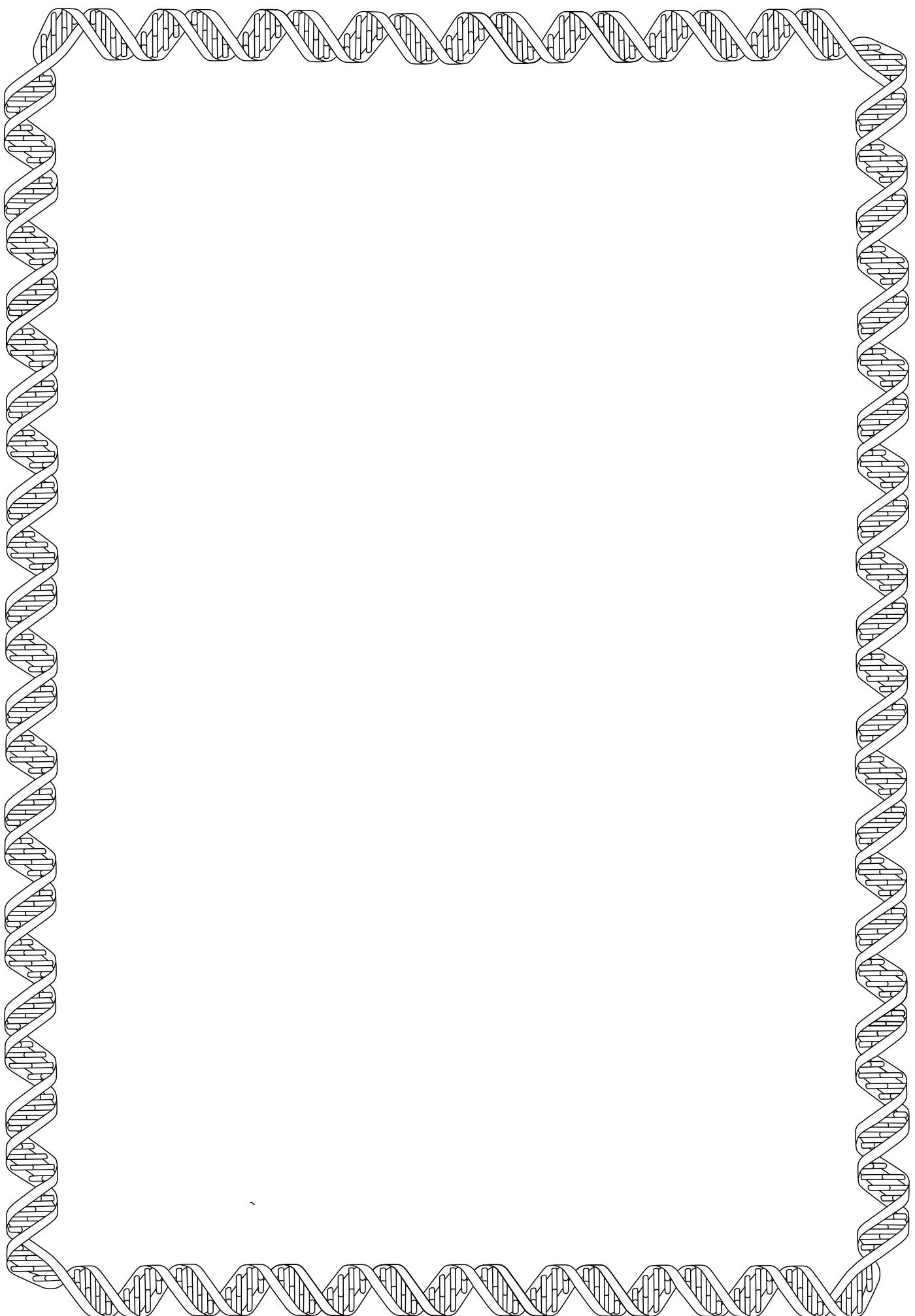

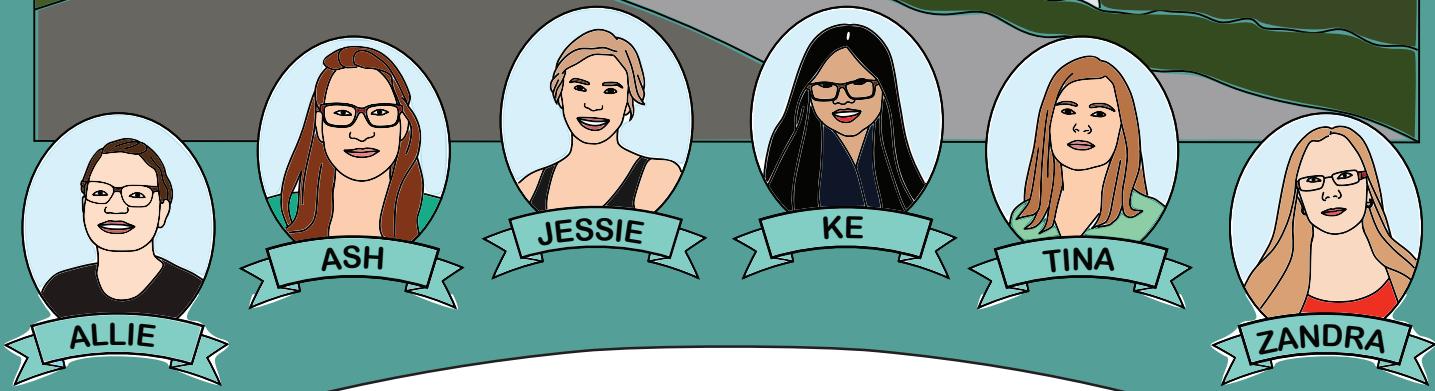

Gītatī kīa The Max Planck Institute
for Evolutionary Anthropology

Njūka-narua cia ŪMENYI WA MA WA ARCHAEOLOGY Ibuku rīa Rangi

Wībundithie ūrīa archaeologists na amenyi a ma marutaga wīra hamwe gūcokia ciūria cīgī ūhoro wa tene wa andū! Nyitanīra na ithuī tūgītarīria **ithuī twī a na Kīrīa tūthomaga**, kuuma Kīhumo **Kīa andū** nginya gīa **mīrimū ya ngaī**. Wīyūhīgie igūrū rīa ūthami wa tene na ūhūthīri wa **radiocarbon gwīkīra tareke**. Rora ūrīa amenyi a ma merūhagia irio ciamenyeretwo kūrīo tene kuuma kwa matigari ma mīmera. Umbūuria ma ya gūkenerera ya **urīithi** na ūtaaramu wīgī irio cia **iria**. Tuīria **mīrimū ya tene mūno na mīrimū ya mūthiro** na ūrundūrie **microbiome** cia aariū aitū a tene.

Rīthondeketwo nī amenyi a ma a Gītatī kīa
Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology

Rītaūrītwo na Gīkūyū nī Teresiah Mūthoni Thuku, Elizabeth Wanjikū

